

ІДЕОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

© Бачинська Л., 2003

Розглянуто в ідеологічному контексті такі складові формування міст, як структура та особливості планувальних вирішень.

Містобудування, формуючи місця заселення і господарської діяльності, супроводжує всю історію людства, починаючи з часу встановлення розподілу праці внаслідок нагромадження додаткового продукту. Історично утворюючи штучне середовище, містобудування є найяскравіше вираженою частиною матеріальної культури за своїми масштабами, тривалістю існування та силою психологічного впливу, на відміну, наприклад, від техніки, виробничого досвіду та інш., де через об'єкти архітектури і містобудування як твори мистецтва простежуються рівень духовної культури кожної епохи. Тому, враховуючи подвійність вияву явища культури в містобудуванні, оскільки воно фокусує всі суспільні зміни стосовно виробництва і духовного життя людей, слід говорити про історичний спадок у цій галузі як про містобудівну культуру, а не містобудування взагалі (фактологію) і, тим більше, не містобудівне мистецтво (вивчення зразків). А для поглибленого аналізу цього спадку і виявлення історичних закономірностей, властивих йому, слід розглядати містобудівну культуру в усіх її проявах.

Містобудівна культура формується під впливом численних факторів, головним з яких є суспільно-економічні відносини, що визначають рівень суспільного розвитку. Важливе значення на ранішніх етапах при низькому ступені розвитку науки і техніки мали й природно-кліматичні умови, які завжди визначали місця найщільнішого розселення, прогресивного розвою і виду господарсько-економічної діяльності людей. Вони були своєрідним поштовхом до об'єднання у великі господарські колективи в потамічних районах, їхнім впливом обґрунтовані групування людей в малі роди при вирубному землеробстві і т.п. Природно-кліматичні умови також дають основу для розвитку будівництва на базі місцевих матеріалів.

Щоб повноцінніше визначити зумовленість формотворення в історії містобудування, необхідно звернутися, по-перше, до філософських категорій базиса (як сукупності виробничих відносин, що складаються у відповідності з певним рівнем розвитку продуктивних сил) і надбудови, які віддзеркалюють співвідношення суспільно-економічних параметрів буття і духовного життя людей, а, по-друге, до категорій змісту і форми, що надає можливість проілюструвати прояви історичної сутності в певних формах і образах.

Отож, суспільно-економічні відносини (базис) формують певну структуру соціуму. Сукупність суспільної активності, пов'язаної з духовним життям людей, що народжена певними суспільно-економічними відносинами, складають політичні діяння, історичні події, правові норми і норми моралі, вироблені релігійно-світоглядні й естетичні канони, рівень розвитку науки і техніки та інші (що утворюють надбудову), які відображають інтереси певних соціальних верств населення (як правило тих, хто безпосередньо визначає суть суспільно-економічних контактів). Усе це звичайно відносять до ідеології як системи різноманітних поглядів епохи. Ці погляди, проявляючись на кожному з етапів суспільної історії, також істотно впливають на містобудівну культуру.

Для розгляду впливу ідеології на містобудівну культуру необхідно загальноприйняте поняття ідеології звузити до суспільно-світоглядного явища, яке під впливом суспільно-економічних відносин проявляється в містобудуванні у вигляді певних прийомів формоутворення міської структури, системи побудови міського каркасу^{*}, у специфічних композиційних прийомах міського ансамблю, які використовують для прославлення головних духовних цінностей відповідної епохи.

Але в чому міститься механізм відображення цих численних факторів у містобудуванні, серед яких найпріоритетнішим є суспільно-економічний лад, як і чому в певну епоху з'являється та чи інша форма міського плану або містобудівного ансамблю, чому в різні часи виникають загальні принципи містобудівної композиції, і яку роль у містобудуванні відіграє ідеологія? На ці питання допомагає відповісти аналіз містобудівних об'єктів на основі виявлення змісту і форми з погляду на їх філософську суть, як категорій, які відображають взаємозв'язок двох боків соціальної реальності: певним чином побудованої сукупності елементів, що складають явище (тобто зміст), і способи його існування та висловлювання, їх різних модифікацій (тобто форм).

Стосовно містобудівного спадку, основний зміст проявляється в розмаїтті суспільних зв'язків, які виникають під впливом суспільно-економічних відносин, утворюючих певну соціальну піраміду, і, таким чином, характеризують основні риси епохи. Їхня сталість забезпечується безпосередньо складеною в державі політичною системою і соціальною структурою населення, зокрема, міського. Міста, концентруючи виробничі відносини і суспільно-культурне життя, забезпечують співіснування різних шарів, їхні взаємозв'язки, умови виконання складених суспільно-економічних контактів, тому відносна закріпленість їх якісних параметрів, їхня стійкість у формі політичної організації, соціальної ієрархії як продукту саморозвитку змісту є внутрішньою формою цих відносин. Тобто тут зміст (суспільно-економічні відносини) через внутрішню форму (структуру соціуму) реалізується в зовнішній формі (плануванні міст), яка як продукт подвійної детермінації проявляється, по-перше, в загальних тенденціях і закономірностях містобудування, виникаючих в процесі самоутворення змісту, по-друге, в регіональних особливостях містобудування внаслідок взаємодії реформованого змісту з умовами.

Певна соціальна структура міського населення, з одного боку, прямо впливає на міське планування, утворюючи відповідні принципи зонування, з другого боку, – різні соціальні верстви формують свої естетичні ідеали. Оскільки головним замовником міських об'єктів є соціальні верстви населення, "владі предрержащі", то й ідеологічна спрямованість цих містобудівних об'єктів зорієнтована на зміцнення їхніх позицій, на проголошення ними сформульованого естетичного ідеалу. Вплив суспільно-економічних відносин проявляється не тільки в соціальній ієрархії і висуванні певної соціальної верстви – провісниці естетичних поглядів на вершину владної піраміди, але проявляється й у відповідній підготовленості свідомості народу і прийнятті ним саме такої владної структури, саме такого естетичного ідеалу, саме таких архітектурно-містобудівних форм і прийомів.

Таким чином, ідеологія в архітектурі і містобудуванні – це відображення духовних цінностей епохи (найчастіше зумовлених естетичним ідеалом владних соціальних верств) у вигляді архітектурних форм офіційної архітектури і містобудівних утворень, сформованих під впливом існуючих суспільно-економічних відносин.

* Міський каркас у відповідності з визначенням О.Е.Гутнова є ієрархічною вуличною мережею, пов'язану з установами, де відбувається найактивніше життя міського населення (А.Э. Гутнов. Эволюция и градостроительство. – М.: Стройиздат, 1984).

Важливим є також питання про співвідношення художніх поглядів народу та правлячих класів і відзеркалення цього співвідношення в містобудуванні. Народна архітектура формується під тисним впливом природно-кліматичних умов, відображає складені національно-побутові звичаї і традиції, соціально-демографічну структуру населення та інші регіональні риси архітектури, найяскравіше виявлені в структурі та образі народного житла та його містобудівних утвореннях. Консервативність поглядів, незмінність побутових умов, недовговічність місцевих природних матеріалів, взаємозв'язок формотворчості в житлі з різноманітними видами ремесла надають народній архітектурі особливого колориту та створюють її національні ознаки. Об'єкти офіційної архітектури є замовленнями соціальних верств, що діють на верхівці владної піраміди, тому, з одного боку, в них використовуються архітектурні прийоми, часто-густо запозичені, в яких вже апробовані необхідні відповідні враження (враження сили, порядку з боку влади, потреби в організованості і підкореності або інші), з другого боку, використовуються довговічні матеріали, які ці матеріально сформовані символи влади у формі головних міських архітектурних об'єктів увічнюють як носії ідеології епохи і як взірці наслідування при відповідних умовах у майбутньому. В цьому виявляється космополітизм офіційної архітектури, але природний і неминучий взаємний вплив (прикладом є російський ампір першої третини XIX ст.), до того ж Е.Грушка підкреслює, що в період єднання верхів та низів у загальному господарському підйомі відбувається зближення основних рис офіційної і народної архітектури, в період революційного протистояння – відрив.

Отже, місто є місцем реалізації суспільно-економічних і соціальних зв'язків у вигляді функціональних потреб в певних естетико-композиційних принципах формування міського простору.

Поверховий огляд історичних періодів, який дає можливість прослідкувати генезу формування містобудівних об'єктів різного рівня, свідчить про виникнення строго впорядкованих як структури міст в цілому, так і композицій містобудівних ансамблів в певні історичні моменти, і, незважаючи на явні запозичення у вигляді неспростованих доказів просування культурного мосту, їх заміну на протилежні композиційні принципи. Історія дає нам три періоди впорядкованих містобудівних утворень.

Для виявлення ознак найекспресивнішого відображення ідеологічних настанов в історії містобудування слід докладно розглянути такі частини формування міст, як їх структуру, особливості планування, вплив на міський силует, міський каркас як спосіб візуально-інформаційної подачі ідеологічного змісту, міські центри, їхню сутність і прийоми планування, міські ансамблі, принципи їх композиції.

Факт виникнення впорядкованих містобудівних схем, як підказує історія містобудування, пов'язаний насамперед з існуванням міцних централізованих держав з ознаками рабовласницьких деспотій. Це є першим етапом.

Давньосхідні рабовласницькі деспотичні держави, основою яких є централізація влади, міцна соціальна ієрархія, якій відповідає територіально-адміністративна ієрархія, і яка нею й підтримується. Економічна база великих держав забезпечується рабською фізичною силою. Духовна централізація існує на основі суспільно-економічних відносин рабовласництва та відповідної надто концентрованої світоглядної єдності тріади – науки, мистецтва і релігії як обожнювання сил природи. Злиття цих трьох аспектів, підживлених владною структурою, найбільше впливає на людську свідомість і проявляється в центральних та симетричних геометричних схемах різного характеру (в тому числі в архітектурних та містобудівних). Це відбивається у всеосяжному, популярному на Сході зі стародавніх часів до тепер принципі Мандали, котрому надають священний зміст як принципів єдності усього існуючого, принципу світобудови, конструкту Всесвіту.

Символічне значення Мандали міститься в центрі – концентрації воедино понять життя-смерть, в кардинальних периферійних точках, забезпечуючих динаміку за певним графіком

до центра або в протилежному напрямку, у геометричній формі самої Мандали та в шляхах руху. Ідеологічна сутність, відображаючи світогляд підкореності центральній верховній владі та обоженним силам природи, відбивається у впорядкованості (як символи порядку, частому використанні квадрата і симетрії в композиції), в ієрархічності (системі зонування міст за класовими ознаками), в централізації (центральному місцезнаходженні в плані міста головних об'єктів палацово-храмових комплексів^{*}), а також в структурно усвідомленій спрощеності (каркас, вирішений на основі прямолінійних або радіальних централізованих схем).

Психологічний вплив у формі відчуттів порядку і пригніченості в глядача-співучасника забезпечується поступовим просуванням в плані міста від кардинальних точок (тобто міських брам) по головних прямолінійних маршрутах до центру міста, храмового комплексу або простору храму (палацу) як оселі Всюдисущого. Ефект психологічної приголомшеності збільшується за рахунок повільності переміщення і монотонності, одноманітності сприйняття. У містобудівному ансамблі сила впливу збільшується при використанні одноманітних деталей вздовж шляху просування (в алеях сфінксів у Єгипті), прийомів зміни відкритих і закритих просторів (чергування по головній осі сприйняття залів і дворів), при спрощеному силуеті об'ємів дрібно розчленованими основними поверхнями і великим масштабом. Композиційні принципи однакові для різних регіонів – культури майя, давньої Індії та Китаю, Єгипту, Дворіччя, ансамблів Арабського Халіфату та інших.

Можна припустити, що в Мандалі-схемі, де траєкторія і напрямок руху між кардинальними точками і центром мають певний священний сенс, та в космограмах індійських населених пунктів з аналогічною системою каркаса є загальний зміст.

Принцип порядку, що відбиває усе господарсько-культурне буття держав Сходу, набуває форми симетрії, який пронизує структуру кожної споруди, кожного складного об'ємно-просторового утворення, починаючи від підступів і закінчуючи будовою фасаду окремого об'єму; впорядкованість і симетричність закладені як у план міста в цілому, так і в окрему його частку, претендуючу на роль одного з головних місць.

Апогей ідеологічного впливу для оспівування сили та порядку, досягнений в композиціях Сходу, був підхоплений Римською імперією з тією ж метою, але не тільки з незрозумінням релігійно-світоглядного змісту і символічного сенсу цих прийомів, але й з певним незнанням і небажанням їх пізнати через невідповідність релігійної основи, незважаючи на вивчення і запозичення римлянами містобудівних принципів у рабовласницькій за суспільно-економічними відносинам, але демократичній за політичним устроєм Греції.

Грецька архітектура і містобудування, як і всеосяжна універсальна науково-творча думка черпають сили під час свого зародження з близькосхідних земель та острівних культур Середземномор'я. Вбираючи основні закони побудови об'ємно-просторових споруд Сходу, греки, зберігши відособленість і наче ізольованість архітектурного об'єму від зовнішнього середовища, в період розквіту грецької класичної культури затверджують інші принципи формування простору. Симетрія структури будинку закінчується лише на його фасаді і не розповсюджується за його межі на просторову організацію, доквітля. Більше того, греки всіляко підкреслюють складність і мальовничість сприйняття окремих уособлених об'ємів, рівномірно заповнюючи ними простір і утворюючи ілюзію перцепції під кутом.

Такий прийом організації простору найбільше відповідає споглядальному, заснованому на усвідомленні злиття людини з природною красою і силою, напрямку світогляду і державному устрою на засадах рівноправного становища полісів – членів Афіньського морського

* Внаслідок злиття духовної і світської влади.

союзу.

Римська імперія, почерпнувши з Греції не тільки принцип господарювання – рабовласництво, – але й основне у культурі: родину божеств як релігійну основу міфології, скульптуру, театр, архітектуру та інші мистецтва, перетворивши все це відповідно до потреб централізованої держави. Незважаючи на запозичення з грецьких аналіз принципів вибору місця для будівництва міст, далі цього римляни не пішли, тому що реалії імперського буття потребували атрибутів прославлення й увічнення влади, а не принад вільного розвитку людини в єднанні з природою і злиття духовних і фізичних основ, як в Греції. Симетричний об'єм будинку з доведеною греками до довершеності ордерною системою стає частиною симетрично організованого простору, сформованого за принципом східних композицій – основні комунікації просування головних глядачів, на яких розраховане психологічне сприйняття через споглядання певної композиції, прямі, спрощені, мінують через двори і зали, що чергуються, через відкриті та закриті простори.

Оскільки відмінності демократичної грецької та імперської римської композицій полягають в організації зовнішнього простору, але практично виразно не проглядаються в принципах будови фасадної структури, то можна стверджувати, що головний ідеологічний зміст містобудівних ансамблів розкривається в їх просторових побудовах і в організації комунікацій як головних каналів сприйняття довкілля.

Феодалний період характеризує “прив’язання” дрібних власників до ґрунту і багатофункціональне використання земельних ділянок (концентрація усіх видів життєдіяльності, крім релігійних відправ, на ділянці – в садибі). Це створює основу для хаотичності міської структури. З другого боку, регіональні умови – як загальні: принципи організації господарства та народжена ними соціальна структура населення, рівень розвитку техніки, політика держави, історичні події та інші, так і ті, що мають безпосередній вплив на містобудування: місцеві матеріали, що використовуються в будівництві, врахування природно-кліматичних умов під час функціонально-композиційної побудови садиби, розташування вуличного каркасу, принципи вибору місця для будівництва міста та його обрис, національно-побутові, художні, соціально-демографічні та багато інших аспектів – обумовлюють специфічні тенденції в містобудуванні різних регіонів.

Феодалний період на Сході, незважаючи на натуралізацію господарства, зберігає світоглядні традиції, соціальну структуру населення і територіально-адміністративну ієрархію, тому містобудівна культура разом з її ідеологічною сутністю органічно виростає на стародавніх схемах.

Складна податкова система на Русі (з філософської точки зору це ознаки змісту) породжує розгалужену територіально-адміністративну і соціальну ієрархію (ознаки внутрішньої форми), де, крім того, центральна влада, спочатку у вигляді князівсько-дружинного стану, забезпечуючого існування саме цієї податкової системи, потім характеризується дуалізмом світсько-духовного правління та послаблюється народним вічем, боярською думою. Ця сутність внутрішньої форми в містобудуванні відповідно ілюструється зовнішніми матеріальними проявами у вигляді різноманітної типології давньоруських міст, функціональних якостей кремля – головного міського ядра і згодом головного міського ансамблю – як колективного помешкання, а також специфічних композиційних прийомів, формування елементів міської структури, починаючи з окремої садиби і закінчуючи кремлівським подвір'ям на основі двору – функціонально-просторового ядра, навколо якого, тільки внаслідок функціональної доцільності, сформована мальовнича забудова, що найчастіше сприймалася з головних підходів під кутом.

Для середньовічної Європи характерна відособленість міста, відсутність ієрархічної

залежності населених пунктів і територій у населеному пункті, спрощена соціальна структура міського населення, котра в основному складається з городян приблизно однакового суспільного становища – ремісників і торговців, життя яких регламентувалося міською радою. Ці риси проявляються в мальовничих плануваннях міського простору з однаковими земельними наділів із щитовою архітектурою, віддзеркалюючих соціальну рівність. У цьому, а також у специфіці вибору місця, територіального утворення та етапів розвитку містяться основні причини виникнення мальовничого планування феодальних міст.

В середні віки у духовній спадщині тріади науки, мистецтва і релігії релігійний світогляд на базі ірраціонального мислення, відірваний від обожнювання природи, виступає на перший план, мистецтво служить в основному релігійній темі, наука уособлюється і набуває містичного характеру. Внаслідок цього, акцент розповсюдженого ідеологічного впливу зміщується на християнську церкву. Тому і міський силует організований християнським храмом і підкорений його верховенству. Орієнтованість у міському просторі, сила візуального впливу у “лабіринто-образній” міській тканині підтримується значною висотою головного об’єкту, складністю побудови його форми, пишнотою спорядження і специфічним, як правило, контрастним кольоровим оформленням.

Відкинувши середньовічну мальовничість, зародження буржуазних відносин у Ренесансі знаменує другий етап появи впорядкованих містобудівних схем і архітектурних форм на базі найбільш знайомого історичного досвіду Римської імперії. Буржуазний практицизм і раціоналізм у мисленні висуває на перший план розвиток науки і техніки, мистецтво відірване в самостійну галузь, перетворюється на світське, релігія поступається своїми позиціями для наукового мислення. Найулюбленіший прямолінійний вуличний каркас ренесансних міст впливає на планування міського полотна. Міська площа стає частиною вуличного каркасу, його вузловими точками,obelіски та скульптури на майданах забезпечують орієнтацію в міському просторі. Цілісність та ієрархічність міського простору і забудови, відповідність просторово-планувальних вирішень у централізованих державах сприяє створенню містобудівних ансамблів на міських площах.

Проголосивши красу прямолінійних перспектив, повернувши принцип осьової і центральної симетрії в головний міський простір-майдан, період Ренесанс-бароко-класицизм, який одержав у спадщину мальовничі середньовічні плани, намагається виправити криволінійні вулиці старовинних міст під час проведення їх реконструкції та створює регулярне планування на моделях і планах міст одночасного будівництва (фортецях, резиденціях, заводах). Формулювання естетичного ідеалу раціоналізму підсилюється централізацією влади, “Оскільки ім’я його (Людовіка XIV) всюди відомо, то архітектура та інші мистецтва повинні прославляти й увічнювати його”, – гасло французької академії мистецтв, висловлене її президентом Франсуа Блонделем.

Замкнений центральносиметричний простір міського майдану французької монархії цілеспрямовано фокусує погляд на монументі, що підіймається в геометричному центрі площі і породжує наче байдужість до її одноманітної забудови, концентруючи увагу на головній фігурі – символі королівської влади.

Ідеологічна сутність абсолютизму ще більше проявляється в королівських резиденціях: уся планувальна структура Версалю підкорена його пануючому становищу. Рівновага, статичність конфігурації палацового комплексу, спрощеність об’ємів, наявність величезного двохчасткового простору наче всмокуючого двору-майдану – таку маємо інформацію про композиційну будову резиденції при розгляді з боку міста (або держави?).

Поступове переродження монархій в імперії відзначене збільшенням масштабів об’ємно-просторових осьових композицій, обсягом реконструктивних робіт, поверненням до першоджерела

римських ідей – єгипетських традицій.

XIX століття за звичаєм продовжує будівництво міст на основі прямолінійної мережі вулиць з врахуванням історично складеної структури. Але XX століття, на відміну від хаотичної різнобарвної периметральної забудови рубежу століть, дає взірці появи й укорінення осьових симетричних композицій в містобудівному ансамблі, що можна віднести до третього етапу впорядкування містобудівних схем.

Закріплення ідеологічного пресингу в архітектурі і містобудуванні XX ст. зумовлене впливами демократичних тенденцій. Відродження псевдокласичних традицій характерне для міцних держав, де ідеологія авторитаризму забезпечена злиттям світської влади з однопартійною системою, економічно підкріплена соціалістичною системою виробництва, що в державному масштабі забезпечує потреби військово-промислового комплексу. Світоглядна тріада Сходу трансформована у нове явище, де замість відкинутої через непотрібність релігії царюють містичні ідеали світлого майбутнього, що поступово наближаються завдяки “нині живій та здоровій” системі, і тому їй слід віддати належну шану; наука відірвана від природи, увічнею людину на роль її господаря, породивши екологічні проблеми; розвиток мистецтва відбувається своїм незалежним шляхом. Світогляд роз’єднаний і спрямований в ідеологічне русло прославлення.

Функціоналізм у XX ст., завдяки виробленим санітарно-гігієнічним і функціональним вимогам, підготував раціональний підхід у проектуванні (осьові композиції, прямолінійність каркасу у Ле Корбюзьє, Л.Гільберсаймера, В.Гропіуса), але через відірваність від ідеологічного змісту його архітектура космополітична. Тому, черпаючи в функціоналізмі раціоналістичні тенденції, псевдокласицизм, ніби національний стиль, а насправді джерело певних ідеологічних засобів висловлювання в архітектурі, робить сумісним їх з традиційними для класицизму прийомами впорядкованості у вигляді периметральної забудови, осьових симетричних композицій, простих геометричних форм в організації просторів, ордерної системи, доповнюючи їх лірико-романтичним пафосом народних сподівань у радянській архітектурі сталінських часів або суворо витриману і похмуро забарвлену лапідарністю воєнізованої фашистської архітектури.

Тенденція відновлення осьових композицій, великих масштабів, пишності матеріалів, площинного розчленування, незважаючи на простоту форм, що характерні для міцних централізованих держав, відроджується на деякий час після хрущовської відлиги наприкінці 1970-х років.

Таким чином, наоб’ємніше ідеологічний вплив в історії містобудування проявляється у централізованих державах: деспотіях, монархіях, імперіях, авторитарних державах, де панує ідеологічна модель порядку і прославлення. Перший етап в деспотіях дає зразки ідей прославлення порядку в світогляді і, відповідно, в містобудуванні; другий – в період зородження буржуазних відносин – подає містобудівні взірці порядку і приславлення влади; третій – етап авторитаризму однопартійних систем – ідеологічно віддзеркалюється в містобудуванні у формі прославлення партії, влади і обіцяного світлого майбутнього на основі порядку, забезпеченого партією, владою і свідомістю народу. Такі виразні свідчення дає нам історія містобудування.